УДК 338.330.8

В.П. Славов,
доктор с.-г. наук, професор, чл.-кор. НААН,
Житомирський національний агроекологічний університет
О.В. Коваленко,
канд. екон. наук,
ННЦ «Інститут аграрної економіки»

КОЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПРИНЦИП СТАЛОГО РОЗВИТКУ АПК — ОБ'ЄКТИВНА ВИМОГА ЧАСУ

Ретроспективно проаналізована сутність поняття «сталий розвиток» та обґрунтовано необхідність коеволюційного принципу розвитку АПК.

В сучасних умовах економічне зростання здійснюється при неухильному збільшенні споживання викопних та невідновлюваних природних ресурсів. Ефективність функціонування виробничих систем, коли попит на ресурси зростає, а їх кількість зменшується, можна забезпечити лише завдяки їх раціональному використанню ресурсів та економії.

В кінці XX та на початку XXI ст. багато наукових дискусій ведеться навколо проблем сталого розвитку агропродовольчої сфери і її складових. Безумовно, сталий розвиток проблема системна і як будь-яка система складається з безлічі елементів. Вкрай вагомими елементами цієї системи є агропромислове виробництво і сільська територія.

Мета статті — ретроспективним аналізом розкрити сутність поняття сталий розвиток агропродовольчої сфери і його значення для підвищення ефективності економіки, рівня і якості життя населення та обґрунтувати необхідність коеволюційного принципу розвитку АПК.

Аналіз теоретичних і методологічних аспектів проблеми сталого розвитку агропродовольчої сфери свідчить, що початкове тлумачення SARD (*Sustainable Agriculture Development і Rural Development*) є причиною умовного поділу досліджень у цій сфері на два напрями. Перший — це сталий розвиток сільськогосподарського виробництва (ресурсозберігаючий, інноваційний розвиток виробництва), що забезпечує продовольчу незалежність країни, регіону. Другий — це сталий розвиток сільських територій, тобто розв'язання соціальних проблем, якості і рівня життя сільського населення, у т.ч. взаємопов'язаних між собою медичного і побутового обслуговування. Запорукою успішного функціонування сільської території є сталий розвиток агропромислового виробництва.

Зарубіжні вчені «сталий сільський розвиток» визначають як «стабільний розвиток сільського співтовариства, що забезпечує зростання ефективності сільської економіки, підвищення рівня і якості життя сільського населення, підтримку екологічної рівноваги, збереження і поліпшення ландшафту в сільській місцевості» [1], а «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва» — як «здатність господарюючого суб'єкта динамічно підтримувати оптимальні пропорції в організації діяльності, орієнтованої на інноваційний розвиток, підвищувати соціальну і економічну ефективність; постійно нарощувати темпи розвитку, здійснюючи розширене відтворення з метою забезпечення населення якісними продуктами харчування, продовольчої незалежності держави без шкоди екології та довкіллю» [2]. Як симбіоз перших двох категорій «сталий розвиток сільського господарства» пропонують розуміти як «максимально адаптовану до реальних умов господарювання систему коеволюційного розвитку аграрного виробництва і сільського соціуму, що функціонує за цивілізаційно-інноваційними принципами» [3].

Дискусія стосовно сталого розвитку не обминула і вітчизняних вчених. Термін «сталий розвиток» є офіційним українським відповідником англійського терміну «*sustainable development*», дослівний переклад якого з урахуванням контексту може бути «життєздатний розвиток», а розширене його тлумачення — «всебічно збалансований розвиток» [4]. Як визначено «Порядком денним на XXI ст.» [5], мета сталого розвитку — задовольняти потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Теорія сталого розвитку є альтернативою парадигмі економічного зростання.

Вітчизняна довідкова література наводить такі визначення: «сталий розвиток» — процес розбудови держави на основі узгодження і гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових з метою задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь; «сталий розвиток населених пунктів» — соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів, технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної інфраструктури» [6].

Сталий розвиток — це керований розвиток. Основою його керованості є системний підхід та сучасні

інформаційні технології, які дають можливість моделювати різні варіанти напрямів розвитку, з високою точністю прогнозувати результати і вибрати найоптимальніший з них [4]. Багато теоретиків і прихильників сталого розвитку застосовують цю теорію до компонент економічної системи — форм господарювання або окремих агропромислових галузей. Так, А.М. Стельмащук вважає основою сталого розвитку сільських територій діяльність малих підприємств, зокрема фермерських господарств, як однієї з ефективних форм господарювання на селі, важливого засобу розв'язання продовольчих, економічних і соціальних проблем суспільства й сільських територій зокрема [7].

На нашу думку, в системі сталого розвитку кожна з галузей має розвиватися не лише всебічно і збалансовано, а також коеволюційно.

Коеволюція (*co* — приставка, що означає у ряді мов спільність, узгодженість; лат. *evolutio* — розгортання) — термін, який прийшов з біології, використовується сучасною наукою для позначення механізму взаємозумовлених змін елементів цілісної системи, що розвивається. У вужчому сенсі поняття «коеволюція» використовується для позначення процесу спільного розвитку біосфери і людського суспільства. Концепція «коеволюції» природи і суспільства, яку першим висунув Н.В. Тимофеєв-Ресовский (1968), має визначати оптимальне співвідношення інтересів людства й усієї біосфери, уникнувши при цьому двох крайнощів: прагнення до повного панування людини над природою й одночасного преклоніння перед нею. Згідно з принципом коеволюції, людство, для того, щоб забезпечити своє майбутнє, має не лише змінювати біосферу, пристосовуючи її до своїх потреб, але й змінюватися само, пристосовуючись до об'єктивних вимог природи. «Ми так радикально змінили наше середовище, — стверджував Н. Вінер, — що тепер для того, щоб існувати в ньому, ми повинні змінити себе». Саме коеволюційний перехід системи «Людина — біосфера» до стану динамічно сталої цілісності, симбіозу і означатиме реальне перетворення біосфери на ноосферу. Для забезпечення цього процесу людство зобов'язане слідувати, передусім, екологічному і моральному імперативам [8]. На жаль, свідомість людей дуже консервативна і важко позбавляється стереотипних уявлень про відношення людини до природи. На нашу думку, ця концепція має стати ідеологічним підґрунтям майбутніх досліджень і процесів переходу галузей економіки на шлях сталого розвитку. Це стосується і агропродовольчої сфери як основи продовольчої безпеки країни, сучасний стан якої є кризовим.

Один із системних чинників гальмування розвитку аграрного виробництва в Україні — це кризові явища у галузях рослинництва і тваринництва. Статистичні дані свідчать, що за останні 20 років посівні площі сільськогосподарських культур зменшилися на 16,8 %, кормових культур — у 4,6 раза, зернобобових — у 3,3, цукрових буряків — у 3,2 раза. Натомість у 2,8 раза зросли посіви соняшнику, у 10 разів — ріпаку. Такі тенденції зумовили порушення сівозмін, виснаження ґрунтів, сприяли незбалансованому постачанню на ринок харчових продуктів.

За роки незалежності в Україні значно скоротилося поголів'я сільськогосподарських тварин: великої рогатої худоби — в 5,1 раза, корів — в 3,2 раза, свиней — у 2,4 раза, овець — в 4,9 раза. Водночас, після зниження поголів'я птиці від 246,1 млн голів у 1990 р. до 123,7 у 2000 р., або майже удвічі, починаючи з 2001 р., спостерігається поступове нарощування поголів'я, яке зросло до 203,8 млн голів. Зменшення поголів'я худоби та птиці відбулося переважно в сільськогосподарських підприємствах. Як наслідок, змінилася структура утримання худоби. Так, якщо у 1990 р. 85,6 % великої рогатої худоби утримували сільгосппідприємства, а господарства населення — 14,4 %, то вже у 2010 р. 66 % утримується у господарствах населення, і лише 34 % — у сільськогосподарських підприємствах (табл. 1).

Скорочення поголів'я худоби та птиці призвело до зниження обсягів виробництва продукції тваринництва. Так, значно скоротилося виробництво: яловичини (у забійній вазі) у 2010 р. порівняно з 1990 р., у 4,6 рази, молока — у 2,2 рази (табл. 2). Виробництво свинини у забійній масі зменшилось на 945,1 тис тонн або майже у 2,5 рази, баранини та козлятини — у 2,1 рази, кролятини — у 2,2 рази.

Водночас, спостерігається нарощування виробництва продукції птахівництва. Так, у 2010 р., порівняно з 1990 р., виробництво м'яса птиці зросло на 245,1 тис. т або в 1,3 раза, виробництво яєць — на 765,6 млн шт. або майже на 5 %. Збільшення виробництва продукції птахівництва пов'язане з більш швидкою окупністю витрат через вищий коефіцієнт оборотності оборотних засобів порівняно з іншими галузями тваринництва.

За кількістю поголів'я великої рогатої худоби і корів на 100 га сільськогосподарських угідь Україна значно поступається іншим країнам. Якщо у 2008 р. в Україні цей показник по великій рогатій худобі становив 13,3 гол., то в країнах ЄС — 49,3, Німеччині — 76,6, Франції — 68, в Республіці Білорусь — 44,9 гол. Корів в Україні на 100 га угідь налічується 7,4 гол., в країнах ЄС — 13,2, Німеччині — 24,9, Франції — 12,9, Республіці Білорусь — 16,4 гол. На 100 га сільськогосподарських угідь в 11 країнах ЄС виробляється яловичини у 3,8 раза більше, ніж в Україні, у Німеччині — в 6,2, Франції — в 4,5, в Республіці Білорусь — у 2,6 раза [9, с. 92; 10].

Баланс споживання основних продуктів харчування свідчить, що у 2010 р. в Україні по більшості основних видів продовольства фактичне споживання знаходилося нижче раціональних норм. Найбільше відставання від раціонального рівня спостерігалося по плодах, ягодах і винограду — на 46 %, молоку і молокопродуктах — на 46 %, м'ясу і м'ясопродуктах — на 35 %, рибі та рибопродуктах — на 28 % (рис.).

За трьома продовольчими групами, а саме: «хліб і хлібопродукти», «картопля», «олія рослинна всіх видів» фактичне споживання перевищило раціональну норму. Таке перевищення є свідченням незбалан-

Таблиця 1

Поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств і його структура*

Показник	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Поголів'я худоби та птиці, на кінець року, тис. голів									
Сільськогосподарські підприємства									
Велика рогата худоба, у т. ч.:	21083,3	13701,4	5037,3	2491,8	2294,6	1926,8	1720,1	1627,1	1526,4
корови	6191,6	4595,1	1851,0	866,2	764,0	678,6	624,3	604,6	589,1
свині	14071,2	7152,5	2414,4	2602,4	3257,4	2869,5	2730,9	3307,9	3625,2
вівці та кози	7165,5	2423,3	413,3	270,9	283,2	301,2	300,1	315,9	298,4
птиця	132966,6	54074,2	25352,9	66625,3	72219,0	80124,3	87973,7	1003542	110561,3
Господарства населення									
Велика рогата худоба, у т. ч.:	3540,1	3855,9	4386,4	4022,3	3880,8	3564,1	3358,9	3199,6	2968,0
корови	2186,6	2936,2	3107,3	2768,9	2582,7	2417,3	2232,0	2131,9	2042,1
свині	5355,7	5991,9	5237,9	4450,4	4797,6	4150,4	3795,1	4268,7	4335,2
вівці та кози	1253,2	1675,3	1461,7	1358,6	1334,0	1377,4	1426,8	1516,6	1433,3
птиця	113137,6	95674,2	98369,1	953682	94312,0	89166,0	895822	910922	932785
Структура поголів'я худоби та птиці, на кінець року, у % до загальної чисельності									
Сільськогосподарські підприємства									
Велика рогата худоба, у т. ч.:	85,6	78,0	53,5	38,3	37,2	35,1	33,9	33,7	34,0
корови	73,9	61,0	37,3	23,8	22,8	21,9	21,9	22,1	22,4
свині	72,4	54,4	31,6	36,9	40,4	40,9	41,8	43,7	45,5
вівці та кози	85,1	59,1	22,0	16,6	17,5	17,9	17,4	17,2	17,2
птиця	54,0	36,1	20,5	41,1	43,4	47,3	49,5	52,4	54,2
Господарства населення									
Велика рогата худоба, у т. ч.:	14,4	22,0	46,5	61,7	62,8	64,9	66,1	66,3	66,0
корови	26,1	39,0	62,7	76,2	77,2	78,1	78,1	77,9	77,6
свині	27,6	45,6	68,4	63,1	59,6	59,1	58,2	56,3	54,5
вівці та кози	14,9	40,9	78,0	83,4	82,5	82,1	82,6	82,8	82,8
птиця	46,0	63,9	79,5	58,9	56,6	52,7	50,5	47,6	45,8

* Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 2

Виробництво основних видів продукції тваринництва*

Показник	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
М'ясо (у забійній вазі), *тис. т*, у т.ч.:	4357,8	2293,7	1662,8	1597,0	1723,2	1911,7	1905,9	1917,4	2059,0
яловичина та телятина	1985,4	1185,9	754,3	561,8	567,4	546,1	479,7	453,5	427,7
свинина	1576,3	806,9	675,9	493,7	526,1	634,7	589,9	526,5	631,2
м'ясо птиці	708,4	235,2	193,2	496,6	589,3	689,4	794,0	894,2	953,5
баранина та козлятина	45,8	39,5	17,2	16,2	14,6	15,3	17,1	17,8	21,0
кролятина	30,2	19,4	13,9	13,5	12,6	12,4	13,1	13,6	13,5
конина	11,7	6,8	8,3	15,2	13,2	13,8	12,1	11,8	12,1
молоко, *тис. т*	24508,3	17274,3	12657,9	13714,4	13286,9	12262,1	11761,3	11609,6	11248,5
яйця, *млн шт.*	16286,7	9403,5	8808,6	13045,9	14234,6	14062,5	14956,5	15907,5	17052,3
вовна, *т*	29804	13926	3400	3195	3277	3449	3755	4111	4192

* Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

сованості раціону харчування населення, яке намагається забезпечити власні потреби за рахунок економічно доступніших продуктів. Основну частину калорій українці отримують від продукції рослинного походження, натомість 27,1 % середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що у 2 рази нижче за встановлений пороговий критерій (1375 ккал).

В Україні гостро постають екологічні проблеми землекористування. Значна площа сільгоспугідь піддається під вплив вітрової і водної ерозії, а близько 1,7 млн га — вітрової ерозії. Найбільшої шкоди зазнають землі Запорізької, Луганської та Херсонської областей. Водна ерозія охоплює 13,3 млн га сільськогосподарських угідь або понад 32 % їх загальної площі. Найбільші площі угідь, підданих водній ерозії, знаходяться у Донецькій, Одеській і Луганській областях. Негативний вплив на екологію ґрунтового покриву спричинила аварія на Чорнобильській АЕС: радіонуклідами забруднено по-

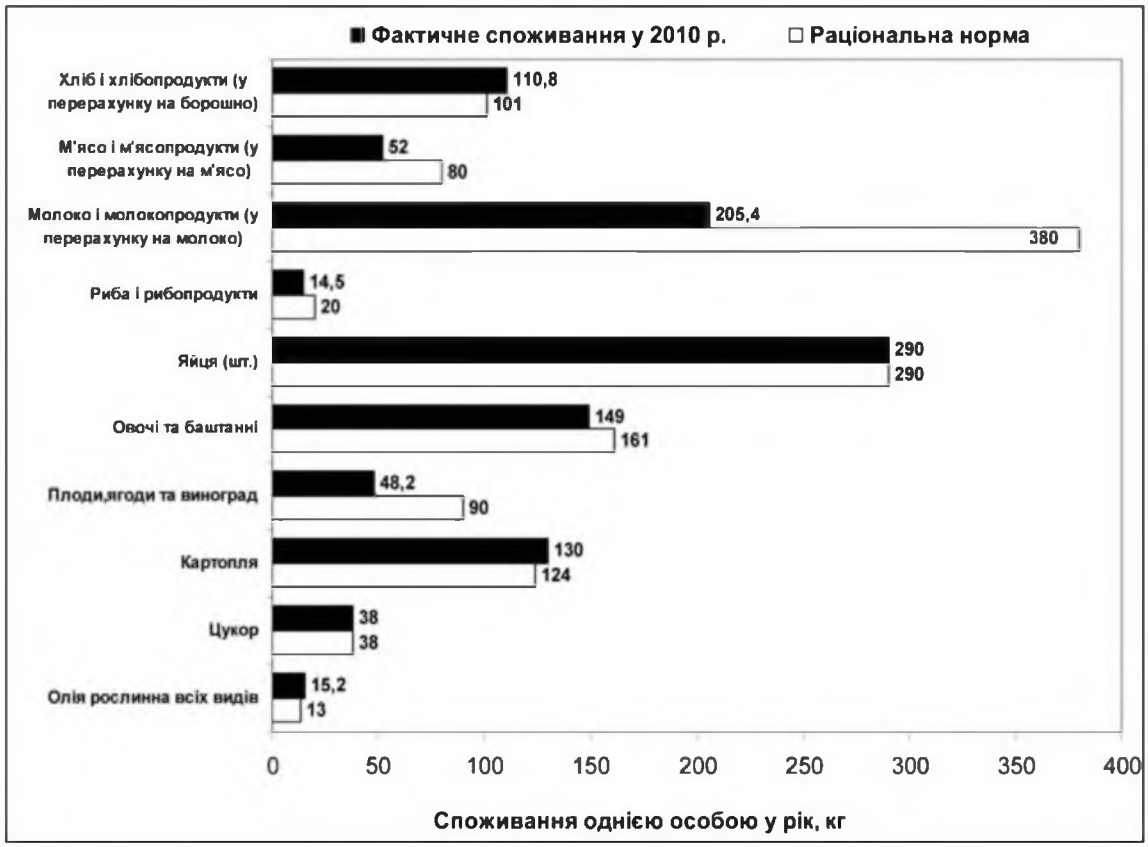

Рис. 1. Споживання продуктів харчування населенням [11]

над 4,5 млн га земель у 74 регіонах 11 областей, у т.ч. 3,1 млн га орних земель [11].

Висновки. Вищенаведені статистичні дані динаміки посівних площ сільськогосподарських культур, поголів'я худоби, виробництва основних видів продукції рослинництва і тваринництва за останні двадцять років свідчать про невідповідність функціонування основних галузей сільськогосподарського виробництва принципам сталого розвитку.

За період руйнівних аграрних реформ Україна втратила такі важливі господарські функції як виробнича, соціально-демографічна, природоохоронна, рекреаційна, соціального контролю територій тощо. Дотримуючись принципу коеволюції для забезпечення населення країни харчовою продукцією у межах раціональних рівнів споживання, кожна з галузей сільськогосподарського виробництва має розвиватися взаємоузгоджено, всебічно збалансовувати виробничі, економічні, соціальні, екологічні складові.

Для виведення вітчизняного сільського господарства з наслідків соціально-економічних криз необхідні значні фінансові ресурси. Як показує багаторічний досвід розвитку агропромислового виробництва в Україні, сподіватися на задоволення усіх інвестиційних потреб марно. Ймовірний вихід із ситуації полягає у поступовому нарощуванні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції з високою доданою вартістю, а також в обов'язковій орієнтації на виробництво товарів високого ринкового і експортного попиту. Досягнення цих цілей можливе лише шляхом модернізації та інноваційного розвитку сільського господарства за сприяння великого, середнього і малого бізнесу.

Використані джерела

1. *Лементи Ю.* Внешние факторы устойчивого развития сельского хозяйства Российской Федерации / Ю. Лементи // АПК: экономика, управление. — 2011. — № 7. — С. 89—93.
2. Устойчивое развитие сельского хозяйства и сельских территорий: зарубежный опыт и проблемы России. — М.: КМК, 2005. — 346 с.
3. *Ходос Д.В.* Экономический механизм обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного производства // автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора эконом. наук: спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством»/ Д. В. Ходос. — М., 2009.
4. *Коробко Б.* Енергетика та сталий розвиток: [інформаційний посібник для українських ЗМІ] / Коробко Б. — К.: МАМА—86. — 2007. — 44 с.
5. Програма дій «Порядок денний на XXI століття»; пер. з англ.: ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття». — К., 2000.
6. Розвиток сільських територій України. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. — 751 с.
7. *Стельмащук А.М.* Мале підприємництво — основа сталого розвитку сільських територій / А. М. Стельмащук // Сталий розвиток економіки. — 2010. — № 2. — С. 55—58.
8. Новейший философский словарь, 2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/ dic_new_philosophy/633
9. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери: наук. доп. / [за заг. ред. П.Т. Саблука]. — К.: ННЦ ІАЕ, 2011. — 176 с.
10. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України / [за ред. Я.А. Жаліла]. — К.: НІСД, 2011. — 39 с.
11. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України: аналітич. доп. / [Собкевич О. В., Русан В. М., Юрченко А. Д., Скороход В. О.]; за ред. Я.А. Жаліла. — К.: НІСД, 2011. — 39 с.